

УДК 159.98

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ З НЕБЛАГОПОЛУЧНОЮ СІМ'ЄЮ

Нарижна В.В.

I. Вступ

Сім'я в соціальному розумінні – це фундамент будь-якої особистості. Саме в сім'ї формуються життєві та моральні цінності, ставлення до себе й до інших. Сім'я – це основа збереження культури, етичних норм, традицій народу, всебічної підтримки людини. Знання психологічних особливостей розвитку і функціонування сім'ї, розбіжностей жіночої і чоловічої психології, основ виховання дитини допоможуть знайти вихід зі складних сімейних ситуацій. У всі часи головні функції сім'ї об'єднувалися навколо однієї – виховання дітей. Для українського суспільства є актуальною проблема неблагополучних сімей. Вона вимагає свого вирішення, оскільки сім'я – найперший фактор соціалізації дитини, від неї залежить, яким буде наше майбутнє, наше суспільство.

II. Постановка завдання

Мета статті – розкрити теоретико-методологічні основи соціально-психологічної роботи з неблагополучною сім'єю.

III. Результати

Аналіз чинного законодавства в Україні дає змогу дійти висновку, що неблагополучними є ті сім'ї, у яких порушуються права її членів, права людини. Причинами цього можуть бути алкоголізм і наркоманія членів сім'ї, психолого-педагогічна і правова неграмотність, насильство щодо членів сім'ї тощо. Отже, можемо говорити про неблагополучні сім'ї, у яких порушені внутрішньородинні зв'язки, є низьким культурний та освітній рівень їх членів. На жаль, сьогодні спостерігається збіднення сімейних та руйнування родинних зв'язків, і це не може не впливати на стан сучасної сім'ї та розвиток у ній дітей. Адже саме через сім'ю дитина залучається до культури, набуває людських цінностей, переконань, які формують подальші життєві вчинки, життєві сприйняття.

Сім'я – це соціально-педагогічний інститут та особлива соціальна система, яка є підсистемою суспільства і включає в себе інші підсистеми (членів сім'ї); це мала соціальна група, первинний контактний колектив. Існують такі ознаки сім'ї, як: шлюбні, міжпоколінні, кровні зв'язки між її членами, родинні почуття, відчуття безпеки, захищеності, любові, поваги; спільний побут і проживання членів сім'ї; наявність функцій у суспільстві (видів життєдіяльності сім'ї); прав сім'ї у суспільстві та прав членів сім'ї у родині, обов'язків членів сім'ї стосовно один одного та відповідальність перед су-

спільством за своїх членів. Стосовно поняття "неблагополучна сім'я" існують різні погляди. Використовуються для опису її неблагополуччя терміни "функціонально неспроможна", "сім'я у кризовій ситуації", "аморальна сім'я", "сім'я з насильством щодо деяких її членів", "сім'я, де є серйозні помилки у вихованні дітей", "конфліктна сім'я". До таких сімей належать сім'ї алкоголіків і наркоманів, сім'ї, де наявні засуджені чи ув'язнені.

Головною метою має бути збереження цілісності сім'ї, захист її прав у суспільстві та прав членів сім'ї у родині. Це може бути здійснено як шляхом застосування примусових заходів юридичного характеру, так і шляхом створення умов для подолання сім'єю причин і наслідків свого неблагополуччя самостійно чи за допомогою фахівців (педагогів, психологів, медиків, соціальних працівників).

Виходячи з вищезазначеного, можна визначити завдання педагога у роботі з неблагополучною сім'єю, якими є:

- виявлення випадків порушення прав людини в сім'ї; причин неблагополуччя, інформування про них органів влади;
- профілактика девіантної поведінки в сім'ї та суспільстві, рецидивів порушення прав членів сім'ї у родині та суспільстві;
- пропагування ідеальної моделі сімейного життя, здорового способу життя, ставте виховання;
- правова і психолого-педагогічна просвіта населення з питань сім'ї та шлюбу, прав людини;
- організація предметного спілкування членів неблагополучних сімей між собою, з іншими сім'ями для подолання причин неблагополуччя;
- різноманітна допомога в організації життєдіяльності сім'ї, створенні нормальних умов для її життєдіяльності; самореалізації та розвитку її членів.

Мета й завдання соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім'єю, розуміння її як особливої соціальної системи і соціального інституту, сутності та причин неблагополуччя сім'ї зумовлюють роботу з нею на основі таких принципів (основних положень теорії, вимог до практичної діяльності, які забезпечують її успішність та ефективність):

- необвинувачення (виходячи з презумпції необвинувачення); створення умов

- для виходу з кризи через опору на права сім'ї;
- конкретність (вирішення конкретних проблем конкретної сім'ї у реальних умовах);
  - добровільність у прийнятті допомоги;
  - орієнтація на пропозицію і надання послуг, а не на їх продаж в безальтернативних умовах;
  - орієнтація на державний підхід і на об'єкти соціально-педагогічної роботи, їх проблеми;
  - постійний (безпосередній та опосередкований) зворотній зв'язок із сім'єю;
  - системність і систематичність у роботі;
  - гнучкість у роботі й оптимальність вибору методів, засобів, форм роботи;
  - індивідуалізація допомоги сім'ям;
  - субсидіарність (одержання допомоги відповідно до потреб сім'ї);
  - спрямованість на самовизначення, розвиток сім'ї та всіх її членів;
  - гуманізм, доступність, конфіденційність; співпраця із сім'єю;
  - цілісний, комплексний та систематичний підхід;
  - законність, додержання і захист прав людини;
  - солідарність (спрямованість на допомогу і підтримку, які базуються на співчутті; усвідомленість спільного в інтересах, необхідності спільного досягнення мети; організація спільних дій заради спільних інтересів сімей, вирішення проблем окремих типів сімей);
  - толерантність (повага до традицій, мети життєдіяльності сім'ї, її права на вибір і сповідання релігії для себе і своїх дітей, на визначення у середовищі, на відмінність, особливість, цілісність, на самостійність у прийнятті рішень і виборі засобів їх реалізації, на участь у формуванні та реалізації сімейної політики, на інформацію);
  - компетентність (означає, що соціально-педагогічну роботу із сім'єю може здійснювати лише особа, яка має для цього професійну освіту і володіє професійно-педагогічною майстерністю);
  - надання соціальної допомоги молодій людині незалежно від національності, походження, соціального статусу, сфери зайнятості, місця проживання, релігійної належності;
  - адаптації, що визначає особливості включення різних категорій молоді у соціально значущу діяльність;
  - безкоштовності обслуговування.

Виділяють такі стратегії вибору і прийняття етичного рішення (за Ю.М. Кулюткіним, Г.С. Сухобською), що впливає на надання послуг сім'ям:

1. Реалістична стратегія. Людина бере до уваги цінність об'єкту і значущість рівня своїх досягань залежно від складності завдання. Отже, більш складні завдання ви-

магають більшої компетентності працівника при забезпеченні захисту прав сім'ї і людини як найвищої цінності [1].

2. Стратегія ризику. Ризик пов'язується з імовірністю помилки. Коли ця імовірність розглядається стосовно мети, вона і є ризиком, оскільки вказує на можливу невдачу поведінки. Отже, при наданні послуг важливо керуватися метою роботи і конкретністю проблем сім'ї.

3. Обережна стратегія. У ситуації вибору людина віддає перевагу рішенням, що явно приводять до досягнення мети. Це впливає на темп роботи і передбачає співпрацю з іншими фахівцями щодо конкретної сім'ї, вивчення особливостей сім'ї.

4. Стратегія інтуїтивного пошуку. Базується на збиранні значної за обсягом інформації, глибокому усвідомленні наявних фактів, але не на науковому обґрунтуванні. Вирішення завдань зумовлене минулим досвідом у цьому питанні. Тому надання послуг має теоретично обґрунтовуватися у кожному конкретному випадку.

Зазначені моделі та стратегії використовуються залежно від умов соціально-педагогічної роботи, підготовленості фахівця, його досвіду, з одного боку, та на основі принципів законності, професійної етики соціального педагога у роботі з сім'єю – з іншого [2].

Методи соціально-педагогічної роботи – це способи як взаємопов'язаних дій клієнта і соціального педагога, так і способи впливу на клієнта (сім'ю, особистість) соціального педагога з метою соціального виховання середовища, допомоги у захисті прав сім'ї та людини. Отже, метод – це частина соціально-педагогічної діяльності, кожен з них як дія має свою мету, яка підпорядкована меті соціально-педагогічної діяльності. Методи складаються з прийомів (окремих операцій, які не мають мети, виконують певне завдання). Різноманітна сукупність прийомів становить різні методи. Так, переконання як метод може включати бесіду, паузи, аналіз ситуацій, тестування, приклад тощо. Оскільки соціально-педагогічна робота є складовою та умовою соціально-педагогічної роботи, то методи соціально-педагогічної роботи спираються на результати психологічних і соціологічних досліджень, використовуються спільно з методами психології й соціології. Розрізняють такі методи соціальної роботи [5]:

- загальнонаукові: аналіз, синтез, індукція, дедукція, спостереження, опитування, аналогія, моделювання, експеримент;
- соціально-економічні: натуральна та грошова допомога, пільги, одночасні виплати та компенсації, побутове обслуговування, санкції;
- організаційно-розпорядчі: регламентування, інструктування, контроль;

- соціологічні: соціометрія, аналіз різних видів документації, статистичних даних, ранжування, експертні оцінки, ситуативно-подійний аналіз життєвого шляху, інтерв'ю;
- соціально-педагогічні: інформування, позитивний приклад, перспективи, перенавчання, реконструкція характеру, переключення, ігри різних видів, змагання, захоплення, аналіз педагогічних ситуацій, ситуація вибору, аналіз продуктів творчої діяльності, навіювання, переконання, "вибух";
- соціально-психологічний: сімейна терапія, тестування, гіпноз, сімейна інженерія, психодрама, психотерапія, арт-терапія, зміна ролі, зміна підходу.

Розкриємо сутність соціально-педагогічних методів у роботі з неблагополучною сім'єю.

Метод вибуху. Обґрунтував і вперше застосував цей метод А.С. Макаренко. Під "вибухом" він розумів миттєве руйнування негативних якостей, негативного стереотипу поведінки у процесі бурхливих емоційних переживань. А.С. Макаренко вважав, що перебудова духовного світу особистості еволюційним шляхом є малоефективним і важким як для вихователя, так і для вихованця, завдання. При застосуванні методу вибуху особистість переживає "катастрофу всередині самої себе", їй ніколи розмірковувати, зважувати, розраховувати, хитрувати. Цей метод передбачає доведення до межі конфлікту особистості з колективом. При цьому чітко ставиться альтернатива: стати об'єктом критики колективу та залишити його чи змінити себе, завоювати повагу, авторитет. При несподіваному збігу обставин особистість постає перед конфліктною ситуацією і виникає запитання: як бути далі? Внаслідок цього в неї виникає незадоволення собою, відраза до попереднього способу життя, антипатія до своїх недоліків та прагнення стати кращим. Але цей метод можна застосовувати лише в сильному, згуртованому колективі, в крайньому випадку, дуже рідко, в реальних обставинах, разом з іншими методами впливу на особистість. Прийомами створення методу вибуху є: доведення до абсурду негативної лінії поведінки підлітка та нагнітання негативних переживань до межі. Цей метод тільки руйнує негативні якості та поведінку, тому після нього необхідним є застосування інших методів формування свідомості та поведінки [3].

Метод перенавчання. Цей метод спирається на метод переконання і закріплює його результати. Спрямований на ліквідацію поганих звичок, відчуттів від поганих дій та привчання до позитивних звичок. Відчуття відбувається через заборону та контроль за діями. Не можна нав'язувати свою волю та думку як найбільш правильну, постійно вказувати на один і той самий

недолік. Це може викликати протилежну реакцію або нервовий зрив. Не можна також вимагати миттєвої відмови від поганої звички. Необхідно створити чіткий режим, демонструвати позитивні приклади, давати поради щодо поведінки у конкретних ситуаціях. Привчання вимагає послідовності та систематичності дій, дисципліни та самодисципліни.

Метод реконструкції. Цей метод застосував і обґрунтував А.С. Макаренко. Він вважав, що при перевиховуванні не можна разом з негативними руйнувати й позитивні якості особистості, необхідно зберегти "здорову основу" характеру вихованця. "Реконструкція" означає відбудову всього цінного, позитивного в характері та поведінці. А.С. Макаренко вважав, що педагогу необхідна віра в позитивне у вихованця, і лише на цій основі можливе виправлення особистості. Треба знайти точку опори в душі вихованця, яка стане вихідним пунктом у перевихованні. Позитивні якості інтенсивно охоплюються, а негативні – критикуються.

Метод переключення. Сутність цього методу полягає в тому, що зона активності вихованця переводиться в соціально значущу сферу діяльності на основі використання тих позитивних якостей, які є у вихованця. Приклади застосування цього методу знаходимо у "Педагогічній поемі" А.С. Макаренка: колишній крадій С. Карбанов одержує доручення отримати гроші на колонію і прагне всім серцем, щоб на нього напали бандити, а він би відбився від них і виконав з честю доручення.

Метод переключення є ефективним за таких умов: використання поваги до вихованця; вивчення особистості вихованця, особливостей відносин у колективі, спільної думки; постійного контролю за діями вихованців, врахування конкретних обставин життя та діяльності вихованців.

Засобом формування звички правової поведінки є використання педагогом виховних ситуацій (спеціально заданого педагогом стану виховного процесу у сім'ї, середовищі (групі) вихованців; сукупності зовнішніх і внутрішніх умов, що склалися в цей момент між суб'єктами виховного процесу, які цілеспрямовані педагогом на позитивні зміни в системі міжособистісних стосунків і в особистості кожного з вихованців).

Розрізняють такі види соціальної роботи: соціальне обслуговування, соціальна профілактика серед дітей і молоді, соціальна реабілітація та супровід дітей і молоді. Вимагає визначення соціально-педагогічна специфіка цих видів соціальної роботи. Оскільки така робота є складовою соціальної роботи, то в ній також виділяються обслуговування, профілактика, реабілітація і супровід. Особливості сім'ї і мета та завдання соціальної педагогіки дають змогу розкрити специфіку цих видів роботи.

Соціально-педагогічне обслуговування – вид соціальної роботи, який спрямований на задоволення потреб і вирішення поточних проблем сім'ї, які виникають у процесі її життєдіяльності через надання різноманітної допомоги. Допомога означає надання сім'ям послуг у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, спеціального медичного обслуговування, оздоровлення, відпочинку, працевлаштування, професійної підготовки, перепідготовки, освіти і професійної орієнтації, а також фізкультурно-оздоровчих послуг. Обслуговування неблагополучної сім'ї реалізується через: організацію змістовного дозвілля, відпочинку, оздоровлення, просвіту, навчання сімейному бізнесу, розробку планів розвитку сім'ї для вдосконалення внутрішньо-сімейних стосунків, життєдіяльності та розвитку сім'ї і кожного її члена, консультування, корекція сімейних стосунків. Обслуговування ґрунтується на цілісності та збалансованості державних, громадських та приватних соціальних програм [4; 6], на координації функцій соціальних працівників, суб'єктів соціальної роботи.

Соціальна-педагогічна реабілітація – це комплекс заходів, спрямованих на відновлення порушених чи втрачених індивідом і сім'єю суспільних зв'язків та відносин унаслідок погіршення стану здоров'я, стійких розладів функцій організму (інвалідність); зміни статусу (особи похилого віку, безробітні, біженці); умов життя (смерть члена сім'ї, втрата житла тощо). Метою цих заходів є повернення сім'ї до виконання її функцій, формування в особистості позитивного ставлення до життя, праці, навчання. Об'єктами соціальної реабілітації є сім'ї, які опинились у кризовій ситуації: діти-інваліди та їх батьки; діти-сироти, жінки та діти, які зазнали різних форм насильства; безробітні, особи похилого віку. Реабілітація спрямована на конкретну особистість чи сім'ю, але у певному соціумі, що зумовлює вибір заходів для відновлення їх можливостей і потенціалу на основі врахування зв'язків з мікросередовищем, його особливостей. Соціально-педагогічна реабілітація сім'ї має бути спрямована на відновлення її соціального і виховного потенціалу, захист її прав у кризових ситуаціях, що дасть їй змогу повернутися до функціональної спроможності у суспільстві, знайти мету життєдіяльності та місце у мікро- і макросередовищі, самостійно вирішувати проблеми. Реабілітація здійснюється як фахівцями, так і самою особистістю у спільній діяльності, яка передбачає комплекс заходів, їх неперервність, інтенсивність, підпорядкованість меті, індивідуальність відбору, наступність, комплексність заходів, співпраця з клієнтом та його оточенням, здійснення заходів на початку виникнення проблеми, профілактика рецидивів. Реабілітація передбачає надання допомоги особистості чи сім'ї, поки вони не відновили свої функції, життєдія-

льність. Ця допомога залежить від потреб клієнта, характеру його проблем. Відновлення організму і потенціалу людини у реабілітації передбачає наявність орієнтирів для виявлення меж і ступеня допомоги. Таким орієнтиром є якість життя – ступінь сприйняття окремою особою чи групою людей факту задоволення своїх потреб, наявність можливостей для досягнення щастя і самореалізації. Сюди належать умови життя людини, домашні обставини, задоволеність працею чи навчанням, оточення, соціальні та політичні умови. Вимірюється якість життя через оцінювання таких показників, як: 1) фізичний стан і функції; 2) психологічна сфера (пізнавальна діяльність, емоційна сфера, самооцінка); 3) рівень незалежності; 4) соціальні відносини; 5) навколишнє середовище. Тому соціально-педагогічна реабілітація повинна здійснюватися залежно від проблем сім'ї та особистості в комплексі з медичною, психологічною, соціальною, які з різних боків вирішують проблеми дитини чи сім'ї. Реабілітація здійснюється на базі спеціалізованих служб, які в змозі виконати захисну, відновлювальну, компенсаторну та профілактичну функцію (профілактика здійснюється вторинна, з метою запобігання рецидивам стресових факторів і кризових ситуацій) шляхом створення умов у суспільстві, мікросередовищі, вдома для реабілітації особистості та сім'ї. У суспільстві це соціально-реабілітаційні та кризові центри, соціально-реабілітаційні програми, підготовлені фахівцями; у мікросередовищі – організація спілкування і різноманітної діяльності, незважаючи на існуючі для цього обмеження навчання самообслуговуванню та самопомозі, формування чи відновлення соціального досвіду; у сім'ї – укріплення родинних зв'язків, подолання відчуженості дитини від сім'ї, корекція розвитку та відносин, пошук і влаштування дитини у прийомну сім'ю.

Соціальний супровід – робота, спрямована на здійснення соціальної опіки, надання допомоги та патронаж соціально незахищених категорій дітей і молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу [5]. Соціальна опіка – це представлення інтересів особистості соціальним працівником в органах державної влади, місцевого самоврядування тощо з метою захисту прав людини; допомога – це соціальні послуги, а патронаж – соціальні послуги переважно вдома, дітям, які знаходяться під державною опікою. Тому соціальний супровід неблагополучних сімей – це вид соціальної роботи, який передбачає здійснення системи комплексних заходів соціальними службами щодо тривалої допомоги сім'ям та їх членам з метою збереження сім'ї, відновлення родинних стосунків, захисту і реалізації прав членів сім'ї у родині та прав сім'ї

у суспільстві шляхом створення умов для цього у суспільстві та сім'ї.

Соціальний супровід здійснюється щодо неблагополучних сімей після реабілітаційних заходів з членами сім'ї для запобігання рецидивам неблагополуччя; надання можливостей сім'ї для подолання причин і наслідків неблагополуччя, навчання самостійному вирішенню проблем. Соціально-педагогічний супровід – це довготривала, різноманітна допомога різним типам неблагополучних сімей, яка спрямована на створення умов для ліквідації причин неблагополуччя (чи їх можливої компенсації), формування здатності сім'ї самій вирішувати її проблеми, долати труднощі, виконувати функції, реалізовувати свій соціальний і виховний потенціал, права в суспільстві; корекцію і покращення внутрішньосімейних стосунків, стосунків сім'ї із мікро- і макросередовищем [6].

Оскільки соціальна профілактика – це вид соціальної роботи, спрямований на локалізацію, обмеження, виявлення, запобігання соціальним відхиленням, негативним явищам і їх впливам на життя і здоров'я людей, усунення причин і умов виникнення асоціальної поведінки, то соціально-педагогічна профілактика негативних явищ і насильства в сім'ї – це система заходів, спрямованих на створення умов для запобігання утиску прав сім'ї та її членів, негативним явищам та їх впливам, виявлення і подолання цих явищ та їх наслідків. Здійснюється за такими напрямками: підготовка молоді до сімейного життя, роз'яснення прав сім'ї та її членів у суспільстві, самим

сім'ям, формування відповідального та усвідомленого батьківства, запобігання сімейним конфліктам, виявлення потенційно-неблагополучних сімей, запобігання розлученням, дисгармоніям, стресам, помилкам у сімейному вихованні, пропагування сімейного способу життя, здорового способу життя.

IV. Висновки

Усе вищевикладене дає змогу говорити про те, що неблагополучна сім'я вимагає, перш за все, реабілітації та супроводу, тоді як потенційно неблагополучна сім'я – обслуговування і профілактики.

Література

1. Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю : навч. посіб. / І.М. Трубавіна. – К. : ДЦССМ, 2003. – 132 с.
2. Целуйко В.М. Понятие и типы неблагополучных семей / В.М. Целуйко // Психология неблагополучной семьи: Книга для педагогов и родителей. – М. : ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – С. 82.
3. Шахрай В.М. Технології соціальної роботи : навч. посіб. / В.М. Шахрай. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 464 с.
4. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання : навч. посіб. / С.Г. Карпенчук. – К. : Вища школа, 1997.
5. Коваль А.Г. Соціальна педагогіка. Соціальна робота / А.Г. Коваль, І.Д. Зверева, С.Р. Хлебик. – К., 1997.
6. Нісімчук А.С. Сучасні педагогічні технології / А.С. Нісімчук, О.С. Падалка, О.Т. Шпак. – К., 2000.

Нарижна В.В. Теоретико-методологічні основи соціально-психологічної роботи з неблагополучною сім'єю

Анотація. У статті визначено зміст поняття "неблагополучна сім'я" та розкрито теоретико-методологічні основи соціально-психологічної роботи з нею в сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: теоретико-методологічні основи, соціально-психологічна робота, неблагополучна сім'я.

Нарыжная В.В. Теоретико-методологические основы социально-психологической работы с неблагополучной семьей

Аннотация. В статье определено содержание понятия "неблагополучная семья" и раскрыто теоретико-методологические основы социально-психологической работы с ней в современном украинском обществе.

Ключевые слова: теоретико-методологические основы, социально-психологическая работа, неблагополучная семья.

Naryzhnaya V. Theoretical and methodological foundations of social and psychological work with dysfunctional families

Annotation. The paper defined the concept of "dysfunctional family" and revealed the theoretical and methodological foundations of social-psychological work with her in the Ukrainian society.

Key words: theoretical and methodological foundations of social and psychological work, dysfunctional family.